

“Kirkkokansan nousu” vuonna 1922 – kansanliike vai poliittista ohjailua?

KÄSITELLESSÄ KEVÄTTALVELLA 1922 HALLITUKSEN ESITYSTÄ kansakoulutoimen järjestysmuodon perusteiksi eduskunta joutui laajan painostuksen kohteeksi. Eri puolilla maata pidettyjen kansalaiskokousten lähetystöt ottivat yhteyttä kansanedustajiin ja lähettivät pöytäkirjoja, joissa jyrkästi tuomittiin hallituksen esitys kaikille oppilaille tarkoitetun pakollisen siveysopin opetuksen ottamisesta uskonnon rinnalle kansakoulujen opetusohjelmaan. Laajamittaista painostusta ruvettiin kutsumaan “kirkkokansan nousuksi”.

Tulkinnat kirkkokansan nousun todellisesta luonteesta olivat jo aikaisten keskuudessa ristiriitaisia. Kirkkollisissa piireissä korostettiin sen spontaaniutta: kirkkokansa nousi yhtenä miehenä vastustamaan uskonottoman siveysopin tuomista kouluihin.¹ Eduskuntakäsittelyn yhteydessä erityisesti vasemmisto pyrki vähättelemään kirkkokansan nousua. Jotkut kansanedustajat väittivät, että kokousten pöytäkirjoja oli tehty “joissakin puoluekanslioissa” tai että kirkkokansan kokouksiin oli osallistunut vain “joitakin vanhoja naisihmisiä”.² Uskonnonvapautta ja uskonnonopetusta tutkineet eivät ole kirkkokansan nousua laajemmin pohtineet, vaikka on tiedossa, että sitä organisoii Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto.³ Omassa vuonna 2003 tarkastetussa väitöskirjassani totean, että kansallinen kokoomuspuolue käytti kirkkokansan nousua ponnistusohjana eduskunnassa käsiteltäessä lakia kansakoulutoimen järjestysmuodon perusteista ja uskontoa vaaliteemana vuoden 1922 kesän eduskuntavaaleissa.⁴ Aikaisemmissa tutkimuksissa on jäänyt avoimeksi, miten kansanliike, keskusliiton toiminta ja kokoomuspuolue liittyivät vuoden 1922 tilanteessa toisiinsa. Ongelman selvittäminen on tämän artikkelin tarkoitus.

Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto syntyy

Suomen evankelis-luterilaisen kirkko, uskonto ja uskonnonopetus olivat olleet kritiikin kohteina 1880-luvulta lähtien. Luonnontieteellinen ajattelutapa ja sosialismi olivat kirkon opin ja opetuksen keskeisiä haastajia. Kirkko oli 1900-luvun puolella asettunut puolustuskannalle ja etenkin Teologisessa lauantaseurassa ja nuorkirkollisissa piireissä oli noussut esiin ajatus kristinuskon puolustamisesta yhteiskunnalliseen keskusteluun osallistumalla.⁵ Uskonnon asemaa pidettiin vaaranalaisena ja suurimman uhan tunnettiin tulevan sosialidemokraattien taholta. Sosialistien kumousyritys oli vuonna 1918 tehdä lopun kirkon vallasta ja uskonnon asemasta sekä koulussa että koko yhteiskunnassa. Uhkaa vastaan haluttiin puolustautua.⁶

Tammikuussa 1918 pidettiin Helsingissä Kallion kirkossa Suomen ensimmäiset kirkkopäivät. Niiden aikana tehtiin aloite evankelis-luterilaisten seurakuntien ja kristillisten järjestöjen yhteenliittymän perustamiseksi. Järjestön nimeksi vakiintui Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto (SKSK). Vuonna 1919 perustettu liitto sai rinnalleen seuraavana vuonna vastaavan ruotsinkielisen järjestön Förbundet för Svenskt Församlingsarbete i Finland.⁷

Perustetulla liitolla oli laajat yhteydet sekä seurakuntiin, tuomiokapituleihin että kirkolliseen järjestökenttään. Se ei ollut kirkkolain puristuksessa kuten seurakunnat. Samalla se pystyi toimimaan kansalaisjärjestön tapaan.⁸ Liiton tehtäväksi kaavailtiin seurakuntaelämän tukemista. Tarkoitus oli järjestää kirkkopäiviä ja julkaista seurakuntatyötä tukevaa materiaalia. Järjestö perusti sanomalehtitoimiston seuraamaan sanomalehdissä käytävää keskustelua kirkosta ja uskonosta ja tarjoamaan sopivaa materiaalia lehdille, jotka olivat kiinnostuneet sen julkaisemisesta. Keskusliitto oli iskujoukko kristinuskon ja kirkon puolustamisessa.⁹

Puolustus järjestäytyy

JO PERUSTAMISESTAAN LÄHTIEN Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto oli varautunut puolustamaan kirkon ja uskonnon asemaa. Rovasti K. R. Kares päätteli, että liiton pitäisi muuttuneissa oloissa ruveta puolustautumisen sijasta hyökkäämään.¹⁰ Taivaalle alkoi nousta pelottavia myrskyn enteitä, kun keskustelu uskonnonvapauslain säätämisestä virisi taas kansalaissodan päätyttyä. Vuonna 1922 uskonnonvapauslaki oli jo eduskunnan käsiteltävänä. Lain vaikutuksista oltiin liitossa huolestuneita, mutta uskonnonvapauden kimppuun käymistä ei pidetty tarkoituksenmukaisena. Uskonnonvapauden arvosteleminen olisi ilmeisesti voinut kääntyä arvostelijoita vastaan ja kirkko voinut saada taantumuksellisen ja ahdasmielisen leiman.¹¹

Uskonnonvapauslain säätämisen yhteydessä uskonnonopetus oli kuitenkin tulossa uudelleen arvioitavaksi. Hallituksen vuonna 1922 eduskunnalle tekemässä esityksessä laiksi kansakoulutoimen järjestysmuodon perusteiksi kansakouluun haluttiin uusi oppiaine, tunnustukseton siveysoppi. Se oli tarkoitus olla pakollinen kaikille – myös evankelis-luterilaisen kirkon jäsenille.¹² Siveysoppi antoi kouluopetuksessa jalansijan etiikalle, jonka perusta ei ollut kristinuskossa, ja se tarjosi mahdollisuuden uskonnon painoarvon vähentämiseen kouluopetuksessa. Mikäli uskonto menettäisi pakollisen aineen aseman, se katoaisi ehkä kouluopetuksesta kokonaan. Kaikille tarkoitettu kansakoulu oli avainasemassa kirkkoon ja uskontoon myönteisesti suhtautuvan sukupolven kasvattajana. Tilanne vaati kiireellisiä toimia, ja Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto muodostui evankelisluterilaisen kirkon aseeksi tässä taistelussa.¹³

Tammikuussa 1922 järjestettiin Viipurissa Suomen kolmannet kirkkopäivät, joille osallistui yli tuhat ihmistä. Kolmantena kokouspäivänä esiteltiin varsinaisen kokousohjelman päätyttyä työryhmän valmisteleva kirkkokansan ohjelma, joka oli itse asiassa julistus kirkon ja uskonnon asemaa koskevista ajankohtaista kysymyksistä. Tuomiorovasti J. A. Mannermaa kiirehti kannattamaan ohjelman hyväksymistä sellaisenaan täydennettynä professori Lauri Ingmanin lisä-

ponnella, joka korosti kristittyjen vanhempien tasa-arvoista asemaa muihin verrattuina suhteessa uskonnonopetukseen. Ohjelma hyväksyttiin näin esitetystä muodosta. Kun professori Martti Ruuth oli saanut hyväksytyksi ehdotuksensa, jonka mukaan Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton hallitusta kehoitettiin tiedottamaan kirkkokansan ohjelmasta laajasti seurakuntaväen keskuudessa, liitto sai sen, mitä se tavoittelikin: laajojen kirkollisten pappis- ja maallikkopiirien hyväksymän ohjelma, jota velvoitettiin levittämään tavoitteena vaikuttaminen eduskuntaan ja ennen kaikkea tuleviin kesän 1922 eduskuntavaaleihin.¹⁴ Tämä muodosti perustan keskusliiton toiminnalle.

Viipurin kirkkopäivien jälkeen muodostettiin tammikuussa 1922 toimintavaliokunta, jonka tehtävänä oli panna toimeen liiton suunnitelmia. Hanke oli evankelis-luterilaisten yhteinen, ja siksi haluttiin saada mukaan kaikki luterilaiset ryhmät. Samalla haluttiin yhteistyötä vastaavan ruotsinkielisen seurakuntaliiton kanssa.¹⁵ Jo ennen Viipurin kirkkopäiviä esitettyjen suunnitelmien mukaan tarkoitus oli saada aikaan julkinen mielenilmaisuus uskonnon ja siveysopin opetukselta, joka nyt – kun kirkkokansan ohjelma oli hyväksytty – oli Viipurissa hyväksytyn ohjelman mukainen. Kannanoton oli suuntauduttava eduskuntaan. Liitossa päätettiin toimittaa kiertokirje seurakuntien papistolle ja muille keskeisille vaikuttajille kentältä tulevien kannanottojen saamiseksi. Myös kansakoulunopettajien puoleen ajateltiin kääntyä. Liiton arkistossa on säilynyt monistettu kiertokirje ja liiton puheenjohtajan piispa Jaakko Gummeruksen siihen laatima luonnos. Kirje, joka oli Gummeruksen ja liiton sihteerin pastori Uno Nordströmin allekirjoittama, korosti mielenilmauksen tärkeyttä, kiireellisyttä ja sitä, että kannanotto ei saanut leimautua puoluepoliittisesti. Vaikka tarkoitus oli vaikuttaa kesän eduskuntavaaleihin, Gummerus lievensi muokkausvaiheessa sanottavaansa.¹⁶

Keskusliitto kehotti kiertokirjeessään järjestämään kansalaiskokouksia, laatimaan niiden kulusta pöytäkirjoja, toimittamaan mielenilmaus oman paikkakunnan kansanedustajille kirjallisesti tai lähetyksen välityksellä, välittämään tietoa kokouksista paikallisiin sanoma-

lehtiin ja pitämään keskusliiton selvillä kokousten tuloksista lähettämällä sen toimintavaliokunnalle jäljennöksiä kokousten pöytäkirjoista. Kentällä toimivia kiertokirjeen vastaanottajia pyrittiin ohjaamaan korostamaan kannanotoissaan puolustuksen kannalta tärkeitä asioita.¹⁷ Kannanotoista tulikin siksi varsin yhdenmukaisia.

Kokouksia ympäri maata

SUOMEN KIRKON Seurakuntayön Keskusliiton arkistoon on tallennettu suomenkielisten kansalaiskokousten pöytäkirjoja ja tietoja niiden yhteydessä syntyneistä yhteydenotoista. Asiakirjakokoelma ei ole täydellinen. Sitä on voinut jonkin verran arvioida, kun edistyspuolueen eduskuntaryhmän puheenjohtajan Mikael Soinisen arkistoon on tallentunut pöytäkirjoja, jotka on toimitettu eduskuntaryhmälle. Samoin ruotsalaisen kansanpuolueen eduskuntaryhmän arkistossa on sekä suomenkielisiä että ruotsinkielisiä kokouspöytäkirjoja. Maalaisliiton, sosialidemokraattisen puolueen ja kokoomuksen puoluearkistoissa on myös merkkejä yhteydenotoista.¹⁸

Pöytäkirjakokoelman rakenne on ongelmallinen: Liiton arkistossa on koneella kirjoitettu luettelo, joka on ilmeisesti laadittu pohjaksi pastori Uno Nordströmin yhteenvedolle, jonka hän kirjoitti kirkkokansan noususta. Sillä haluttiin vakuuttaa ulkopuoliset kirkkokansan laajasta yksimielisyydestä sen kielteisestä suhtautumisesta siveysooppiin. Yhteensä koneella kirjoitettu luettelo sisältää 277 numeroitua kokoontumista. Tieto ei ole selvästikään luotettava, koska luettelo on sekä puutteellinen että ristiriitainen. Muutamissa paikoissa mainittiin pidetyn "useita" kokoontumisia niitä erittelemättä, osa kokoontumisista on ilmeisesti kirjattu seurakunnan mukaan, osa kunnan mukaan, mutta joukossa on myös kyläkuntien mukaan kirjattuja kokoontumisia. Joukkoon on liitetty myös yhdistysten kannanottoja. Joitakin tapahtumia näyttää toistuvan. Nordströmin laatimassa yhteenvedossa ristiriitoja on vähemmän, mutta edelleen niitä on. Hän kirjasi luetteloon kokouksia "paikkakunnittain", mistä seuraa, että kokousten luokitteluperuste horjuu: esimerkiksi Janakkalassa ja Turengissa pidetyt kokoukset on mainittu erikseen, vaikka Turenki kuului Janakkalan kuntaan ja seurakuntaan. Koneella kirjoitettuun luetteloon verrattuna

on tullut lisäyksenä Tampereella pidetty opettajayhdistyksen kokous ja Helsingissä pidetty suomenkielisten kansakoulujen opettajainkokous, jossa asiaa käsiteltiin. Kuitenkin yhteenvedosta puuttuu joukko pidettyjä kokouksia, eivätkä kaikki yhteenvedossa mainitut kokoukset löydy arkistosta.¹⁹

Uno Nordströmin laatima yhteenveto suhteutettiin luonnokseen ja arkistosta säilytettyihin alkuperäisiin pöytäkirjoihin. Luokitteluperusteeksi otettiin kunta, josta kannanotto oli peräisin. Tällöin paljastui, että liiton kokoelmissa on tieto 208 kunnassa pidetyistä kansalaiskokouksista. Ruotsinkieliset kunnat puuttuvat kaksikielisiä lukuun ottamatta, samoin Kainuu ja Lappi olivat aliedustettuina. Koska hanke oli luterilainen, ortodoksien kokouksia ei ole mukana. Ruotsalaisia kuntia on sen sijaan ruotsalaisen kansanpuolueen puoluearkistossa 18, ja kun niihin lisää Mikael Soinisen arkistosta löytyvät kunnat, kuntia on ainakin 235.²⁰

Puoluearkistoissa on kuitenkin vain pieni osa kansalaiskokousten pöytäkirjoista. Edistyspuolueessa ne tallensi eduskuntaryhmän puheenjohtaja Mikael Soininen omien papereittensa joukkoon, ruotsalaisessa kansanpuolueessa ne päätyivät eduskuntaryhmän asiakirjoihin. Kansalaiskokouksien kannanotot tulivat päättäjien tietoon kovin eri tavoin: joissain tapauksissa kokous pidettiin, siitä kirjoitettiin paikallisessa sanomalehdessä ja siitä lähetettiin tieto seurakuntaliiton toimistoon. Sen sijaan yhteydenotto päättäjiin saattoi tapahtua oman vaalipiirin sopivien kansanedustajien puoleen kääntymällä tai esittämällä liiton toimistolle toive, että kokouksen tulokset saatettaisiin eduskunnan tietoon. Jotkut kansalaiskokoukset päättivät lähettää lähetystön Helsinkiin vetoamaan eduskuntaryhmiin. Ruotsinkieliset kokoukset lähettivät kannanotonsa suoraan ruotsalaisen kansanpuolueen eduskuntaryhmälle. Tästä seuraa, että kokouksia pidettiin varmasti enemmän kuin 235, mutta vain osa niiden pöytäkirjoista päätyi eduskuntaryhmille, vaikka valtaosasta lähetettiin tieto keskusliitolle. Kaikista pidetyistä kokouksista ei laadittu riittäviä muistiinpainoja.²¹ Ei ole kuitenkaan epäilystä siitä, että kokousten kannanotot eivät olisi yleensä tulleet kansanedustajien tietoon.

Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton sihteeri pastori Uno Nordström laatimaa yhteenvetoa oli tarkoitus levittää päättäjille mielipiteiden muokkaamiseksi. Yhteenveto korosti kokousten suurta lukumäärää, runsasta osanottajajoukkoa ja maallikoiden keskeistä asemaa. Se korosti yksimielisyyttä, jolla vastustettiin uskonnotonta siveysoppia. Muutamia asioita Nordström ei kuitenkaan maininnut: Hän ei kertonut keskusliiton osuudesta kansalaiskokousten luomissa eikä papiston keskeisestä asemasta niiden organisoimisessa. Sinänsä hänen antamansa tiedot eivät olleet virheellisiä. Tarkoituksemukaisia ne sen sijaan olivat rakentaessaan kuvaa laajasta kansanliikkeestä, "kirkkokansan noususta".²²

Kirkkokansan kokoukset

KOKOUKSIEN KOKONAISMÄÄRÄ jää arvioiden varaan. Uno Nordströmin yhteenvedossa on mainittu 241 kirkkokansan kokousta ja 24 opettajayhdistysten kokousta. Kuitenkin kokouksiin voi lisätä 35 muista arkistoista löytyvää kokousta. Nordströmin yhteenvedon mukaan osanottajia oli keskimäärin 300 kokousta kohti. Mikäli jokaisessa 235 kunnassa pidettiin ainakin yksi kokous, osanottajia olisi ollut 70 500. Näyttää siltä, että maassa järjestettiin ainakin 300 kokousta. Osanottajien määrä vaihteli, mutta jos osanottajia oli kokouksissa keskimäärin tuo 300 henkeä, kuten Nordström arvioi, niihin olisi osallistunut noin 90 000 henkeä. Tämä teoreettinen arvio tuntuu liian suurelta.²³

Säilyneissä pöytäkirjoissa on kuitenkin viitteitä suurista osanottajamääristä, vaikka tiedot eivät ole kaikilta osin luotettavia. Esimerkiksi Kangasniemellä osallistui Nordströmin ilmoituksen mukaan noin 1 000 henkeä kirkossa pidettyyn kokoukseen. Lopella oli hänen mukaansa kirkkokansan kokous, jonka osanottajamäärästä ei ollut tietoa ja tämän lisäksi opettajayhdistyksen kokous. Kuitenkin Lopella tiedetään olleen useita kokouksia, joiden osanottajamäärät tunnetaan.²⁴ Varmaa kuitenkin on, että osanottajia oli koko maassa varovaisestikin arvioiden useita kymmeniä tuhansia. Vain runsaan kolmen miljoonan asukkaan maassa kirkkokansan nousu oli siis suuri tapahtuma.

Kokouksia järjestettiin lyhyenä aikana Viipurin kirkkopäivien jälkeisinä kuukausina. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton arkistossa säilytettävän luettelon varhaisin kokoontuminen oli 5. helmikuuta ja myöhäisin 26. maaliskuuta, mutta pöytäkirjoja ja kuvauksia eri paikkakuntien tapahtumista saapui liiton toimistoon vielä huhti- ja toukokuussa.²⁵ Kokousten sijoittuminen lyhyelle aikavälille ja massiivinen yhteydenotto kansanedustajiin olivat omiaan luomaan vaikutelmaa kansannoususta, mikä oli tarkoituskin.

Kokoontumisia näyttää olleen tasaisesti ympäri Suomea Lappia ja Kainuuta sekä Suomenselkää lukuun ottamatta. Ne eivät saavuttaneet sanottavaa kannatusta lestadiolaisalueilla, mutta muuten ei ainakaan ensivaikutelman pohjalta kokouksille ole mahdollista osoittaa erityistä herätysliikepohjaa.²⁶ Ne olivat yleiskirkollisia. Joillakin paikkakunnilla puhuttiin kristikansan kokouksista, toisaalla lasten vanhempien kokouksista, kun keskeisenä puheenaiheena oli uskonnon ja siveysopin opetus. Muutamissa paikoissa käytettiin vain nimitystä kansalaiskokous.

Avainasemassa kokousten järjestämisessä oli paikallisseurakuntien papisto, erityisesti niiden kirkkoherrat, järjestettiin niitä millä tavalla tahansa. Esimerkiksi Lopella järjestettiin kokouksia koulupiireittäin ja niiden alustajina toimivat yleensä paikalliset opettajat. Kirkkoherra piti kirkonkylässä vain yhden kokouksen, mutta todellisuudessa juuri hän kokosi kansalaiskokouksien pöytäkirjat ja toimitti ne eteenpäin. Kangasniemellä taas kokouksia järjestettiin papiston voimin kinkeripiireittäin. Tämän lisäksi järjestettiin kirkkoherran johdolla kirkossa suuri kokous. Kun keskusliiton ohjeet tulivat papistolle, erityisesti kirkkoherroille, nämä järjestivät alueellisia kokouksia paikallisten voimien tuella. Ohjeet yhtenäistivät kokousten luonnetta.²⁷

Kokouspaikkoina olivat kirkot, seurakuntatalot ja kansakoulut. Sysmässä kokoonnuttiin yhteiskoululla. Kinkereitä järjestettiin suurissa maalaistaloissa mutta myös kunnantuvalla tai pappilassa voitiin kokoontua. Yleinen piirre näyttää olleen se, että kokousten järjestämi-

seen käytettiin olemassa ollutta toimintaverkoston ja organisaatiota. Tavallista oli esimerkiksi, että seurakuntaväki kokoontui keskustelemaan uskonnon ja siveysopin opetuksesta sunnuntaina jumalanpalveluksen jälkeen tai kinkereiden yhteydessä. Kokouksiin kutsuttiin kirkossa luetulla kuulutuksella, kinkereillä esitetyllä kehotuksella ja sanomalehdessä julkaistulla ilmoituksella.²⁸ Edellä oleva selittää osittain kansalaiskokousten suuren osanottajamäärän. Ihmiset olivat valmiiksi paikalla, kun keskustelua viritettiin. Näin saatiin helposti kokoon se joukko, jonka kannanotto haluttiinkin.

Esimerkiksi Hankasalmella pidettiin 5.3. kansalaiskokous kirkonkylän kansakoululla. Kokouksessa, jonka puheenjohtajaksi tuli kirkkoherra K. A. Pohjola ja sihteeriksi opettaja Eevert Laitinen, osallistui noin 200 seurakunnan jäsentä.

Kokouspöytäkirjan mukaan

“Puheenjohtaja kysyi, millä kannalla kokouksen osanottajat olivat uskonottoman siveysopin opetukseen nähden. Nyt käyttivät puheenvuoroja maanviljelijät K. Walkonen, E. Okker, W. Lehmonen ja A. Närhi, pastori O.A. Myyryläinen, opettajat J. Laitinen ja E. Laitinen ja poliisikonstaapeli H. Minkkinen, ja näissä lausunnoissa tuli voimakkaasti esiin ajatus, että juuri uskonto, Jumalan oma sana, on kaiken todellisen siveyden ja siveysopin perustus, ja että uskontoa on edelleen opetettava maamme kouluissa, vieläpä useiden mielestä runsaammin kuin nykyään; mutta ainoakaan puhuja ei kannattanut uskonottoman siveysopin ottamista oppiaineeksi kouluhimme, koska se ei muissakaan maissa tuottanut kelpoista hedelmää.”

Kun pyydetty puheenvuoro oli käytetty, puheenjohtaja mainitsi vielä muutamia esimerkkejä asian valaisemiseksi ja

“sen jälkeen puheenjohtaja luki Wiipurin kirkkopäivillä esitetyn pohjustuksen uskonnon opetuksesta kouluissa ynnä siihen liittyvät ponnet, kysyen, tahtooko kokous asettua samalle kannalle kuin mainitut kirkkopäivät”.

Kokous hyväksyi ponnet yksimielisesti.²⁹ Tuskinpa muunlaiseen tulokseen olisi päädyttykään. Kokouspöytäkirjoista välitty selvästi, että kokouksia tarvittiin enemmän uskonnon opetukselle myönteisen ja siveysopille kielteisen kannan ilmaisemiseksi kuin varsinaisen keskustelun aikaansaamiseksi. Harvoissa tapauksissa pöytäkirjoihin kirjattiin kirkkoa ja uskonnonopetusta koskevaa kritiikkiä, jota sen järjestäjät tuskin kaipasivat. Päämääränä oli kansanliike uskonnon puolesta.

Osallistujien suuri määrä herättää kuitenkin hiukan ihmetystä, vaikka kokoukset olisivat olleet valmiiden tilaisuuksien hyväksikäyttöä. Otetaan esimerkiksi Kangasniemi, jossa kirkkoon kokoontui 1 000 henkeä. Lisäksi jokaisessa kinkeripiirissä kinkereihin osallistui satoja henkilöitä. Jos tämä pitää paikkansa, koko Kangasniemellä olisi osallistunut 6 045 henkilöä kinkereihin. On totta, että maaseudun kinkerit vetivät väkeä, mutta Kangasniemen kirkonkirjan mukaan kunnassa oli 11 987 asukasta. Hiukan yli puolet koko väestöstä olisi ollut mukana kinkereillä. Ilmeisesti osallistujien määrä arvioitiin mahdollisimman suureksi, kun haluttiin luoda vaikutelma, että suuret joukot olivat liikkeellä. Mukaan kannatti ottaa tilaisuuksiin mukaan tulleet lapset ja tilapäiset osallistujat. Muutamissa kunnissa koottiin nimiä vetoomuksiin, joissa paheksuttiin suunnitelmia saada siveysoppi oppiaineeksi ja vaadittiin uskonnonopetuksen säilyttämistä. Nimien kirjoittamiseen ottivat laajapohjaisesti osaa maalaisyhteiskunnan kaikki kerrokset.³⁰ Puheenjohtajiksi ja sihteereiksi valittujen ja alustajista sekä puheenvuoron käyttäjistä päätellen kokousten keskeisiä vaikuttajia olivat papit, kansakoulunopettajat ja maanviljelijät.

Kokouksia pidettiin erityisesti maaseudulla. Kaupungeissakin niitä oli, mutta kokousten kirjattu osanottajamäärä oli selvästi pienempi kuin maalla. Samoin on huomionarvoista, että Helsingin osuus jäi opettajainkokouksen varaan ja Tampereella vain kristillinen työväenyhdistys oli aktiivinen.³¹

Poliittinen liike?

KOKOUSTEN YHDENMUKAINEN luonne osoittaa, että ne eivät olleet mikään spontaani kansannousu, jota Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto olisi vain lähtenyt organisoimaan, vaan järjestön suunnittelema ja tietoisesti ohjaama hanke, jonka päämäärät olivat kirkko- ja koulutuspoliittiset. Viime kädessä oli kyse evankelis-luterilaisen kirkon, sen papiston ja Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton sekä sen taustajärjestöjen huolesta, joka kohdistui uskonnon ja kirkon aseman muuttumiseen. Tämä kehityksen mahdollisuus oli ollut esillä 1880-luvulta lähtien, kun sivistyneistö aluksi luonnontieteellisin perustein asetti uskonnon kyseenalaiseksi ja lopulta kun sosialidemokraatit lähtivät arvostelemaan kirkkoa. Liiton suhtautumisella oli taustaa jo vuoden 1917 lokakuun vaalien yhteydessä.³²

Kansalaiskokouksista säilynyt materiaali antaa viitteitä siitä, että suurimpana uhkana pidettiin sosialistien – vuoden 1922 näkökulmasta sosialidemokraattisen puolueen ja sosialistisen työväenpuolueen muodostamaa vaaraa.³³ Uhkaa oli omiaan lisäämään kommunistien maanalainen toiminta ja sosialistisen työväenpuolueen perustaminen. Keskusliitto sai tuoreita tietoja Itä-Karjalan asukkaiden ja Pietarin suomalaisen seurakunnan jäsenten ahtaasta asemasta Neuvosto-Venäjällä, mikä oli omiaan lisäämään huolestumista kotimaan kristikansan tulevaisuudesta. Sosialistien taholta tuleva uhka tuntui toteutuvan erityisesti uskonnonvapauslain ja uskonnon ja siveysopin opetuksen asemaa koskevassa keskustelussa eduskunnassa.³⁴

Kun eduskunnassa vihjailtiin, että eri puolilta maata eduskuntaan virranneet pöytäkirjat oli laadittu ”joissakin puoluekanslioissa”, se osoitti katkeruutta vaalien voittajaa vastaan. Väite oli epäilemättä tarkoitettu propagandaksi, mutta erityisesti vasemmiston kansanedustajien saattoi olla vaikea huomata, mikä yhdisti eri teitä ja eri puolilta maata saapuvia kirjallisia kannanottoja ja lähetystöjä toisiinsa. Kirkkokansan liikehdintä pani epäilemään erityisesti kokoomusta, kun se otti vuoden 1922 vaaleissa vaaliteemakseen uskonnon. Nopeasti paljastui kuitenkin, että liikkeellä oltiin ”koko kirkon ko-

neistolla”.³⁵ Pelkkää puoluepoliittista taustaa kansalaiskokouksille on kuitenkin vaikea osoittaa. Liitto, jonka takana olivat evankelis-luterilaisen kirkon intressit, oli itse aktiivinen ja polkaisi maasta lyhyessä ajassa kansalaiskokoukset kannanottoineen. Hankkeen onnistuminen kertoo toimintatavan tehokkuudesta. Kun käytettiin pappistoja ja olemassa ollutta organisaatioverkkoa hyväksi, onnistumisen mahdollisuus oli monin verroin suurempi kuin yrittämällä luoda liikehdintää tyhjästä ilman kasvualustaa. Kansallinen kokoomus ei olisi pystynyt luomaan sitä, koska puolueen paikallisorganisaatio oli vaatimaton kuten muidenkin oikeistopuolueiden.³⁶

Kansalaiskokoukset eivät olleet kuitenkaan täysin vailla poliittisia kytkentöjä. Keskusliiton sihteeri pastori Uno Nordström kävi kirjeenvaihtoa vaikutusvaltaisen kokoomuksen kansanedustajan kirkkoherra Paavo Virkkusen kanssa siitä pitäisikö kansalaiskokouksista laatia julkaisu, jota voitaisiin käyttää uskonnonopetuksen aseman tukemiseen. Aloite oli Nordströmin ja tuloksena oli yhteenveto, jota tässäkin artikkelissa on käytetty lähdeaineistona. Virkkunen arvioi hanketta, sen kiireellisyyttä ja pyysi käyttöönsä joitakin pöytäkirjoja, joita voisi käyttää eduskunnassa taisteltaessa uskonnon opetuksen puolesta.³⁷ Kokoomuspuolueessa uskontokysymyksestä tuli osa vaaliohjelmaa, kun kirkkokansan liikehdintä oli jo selvästi käynnissä. Puoluekokous hyväksyi sellaisinaan Viipurin kirkkopäivien periaatteet osaksi puolueohjelmaa. Ilmeisesti kokoomuksen keskeiset pappisvaikuttajat, esimerkiksi vaaliohjelmaa suunnittelemassa ollut professori Lauri Ingman, käyttivät tilannetta hyväkseen voidakseen saada uskontokysymyksen puolueohjelmaan. Kun vaaliohjelmasta oli sovittu, Uudessa Suomessa alkoi ilmestyä uskonnon asemaa ja uskonnonopetusta käsitteleviä artikkeleita. Kokoomuksesta tuli ”kodin, uskonnon ja isänmaan” puolustaja.

Liitto valmensi myöhemmin kansanedustajaehdokkaista sosialisteja lukuun ottamatta kesän vaaleja varten tiedustelemalla heidän kannataansa kirkkokansan ohjelmaan. Kokoomus ja erityisesti sen pappisedustajat käyttivät hyväkseen liiton aikaansaamaa liikettä poliittisiin tarkoituksiin, mutta puolue ei liikettä itse avoimesti luonut. Näin

“kansanliike” palveli keskusliiton etuja sen puolustaessa kristinuskon ja kirkon asemaa, mutta myös kansallisen kokoomuksen etuja sen pyrkiessä luomaan laajaa oikeistorintamaa sosialidemokraatteja ja sosialistista työväenpuoluetta vastaan.³⁸ Oikeiston vaalivoitto oli tuskin Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitollekaan vastenmielinen.

Muistellessaan myöhemmin menneitä Paavo Virkkunen kuvasi uskonnonvapautta ja uskonnonopetuksen kohtaloa koskeneita taisteluvuosia aatteelliseksi taisteluksi ja unohti – vaikka hän oli kokoomuspuolueen eturivin poliitikkoja – vuoden 1922 uskonnonopetuskeskusteluun sisältyneen taktikoinnin ja laskelmoinnin.³⁹ Vaikka poliitikkojen muisti on usein lyhyt eikä uskonnolla taktikoiminen tuntunut tuolloin eikä myöhemminkään papeille sopivalta, asioiden unohtaminen ansaitsee pohdintaa. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton piirissä, kirkkopäivien alustuksissa ja eduskuntakeskusteluissa papit perustelivat uskonnonopetuksen ja kirkon aseman puolustamista sillä, että uskonnon aseman säilyminen oli Suomen kansan kohtalonkysymys. Heidän mielestään Suomen kansa tuhoutuu ilman kristinuskoa ja sen perustalle rakentuvaa etiikkaa. Papiston asennoituminen oli vanhastaan kansallinen ja nuorkirkollisen liikkeen ajatus kansankirkosta oli ilmeisesti jo niin syvälle juurtunut, että Suomen kansan puolustaminen oli myös politikoivaa papistoa yhdistävä seikka. Siinä taistelussa kaikki “rakentavat voimat” haluttiin koota ajamaan puoluenäkökohtien yläpuolelle kohoavaa yhteistä etua. Suuri päämäärä esti näkemästä oman toiminnan laskelmallisuutta.⁴⁰

Muutoksenvastainen kansanliike

OLI VAIKEA LUODA “kansanliikettä” yleisin kirkko- ja kulttuuripoliittisin perustein, vaikka Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitolla olikin käytettävissään laaja verkosto. Järjestön organisoitotoiminta ei olisi koonnut ihmisiä kokouksiin, ellei kokouksilla olisi ollut tukenaan paikallisia aktiivisia pappeja ja opettajia ja ennen kaikkea muuta paikallista pohjaa. Tuon paikallisen pohjan löytäminen ympäri maata pidetyistä kokouksista vaatii tätä artikkelia laa-

jempia alueellisiin oloihin paneutuvia tutkimuksia. Kuitenkin joitakin näkökohtia on mahdollista esittää.

Kokouksia järjestettiin erityisesti Lounais- ja Etelä-Suomen alueella. Osittain tämä johtuu siitä, että siellä sekä kunta- että seurakuntaverkko olivat tiheitä. Kuitenkin syntyy vaikutelma, että kokouksia oli ollut erityisesti alueilla, joilla sosialidemokraateilla oli ollut tukeva jalansija vuonna 1917, ja alueilla, joissa kirkollinen yhdistystoiminta oli vilkkainta.⁴¹ Suurimmissa kaupungeissa, erityisesti Helsingissä, tilanne oli erilainen kuin maalla ja pikkukaupungeissa. Maaseudulla ja pikkukaupungeissa, joissa papiston arvovalta oli suurempi, liikehdintä sai helpommin kollektiivisen luonteen, kun piti vastustaa asioita, jotka olivat muuttamassa perinteisen elämän perusteita. Tosin uskonnollinen aktiivisuus oli myös maaseudulla vähentynyt.⁴²

Kirkkokansan liikehdinnän voi rinnastaa muuhun yhteiskunnalliseen aktiivisuuteen. Uusia poliittisia puolueita perustettiin 1900-luvun alkupuolella, yhdistystoiminta laajeni ja osuuskauppoja perustettiin. Vuoden 1917 tienoilla oli suoranainen ryntäys järjestöihin. Kansalaisista ei lopettanut osallistumista kokouksiin, joihin oli aikaisempina vuosina myös maaseudulla totuttu. Kirkkokansan kokoukset olivat myös sellaisia, vaikka ne nyt olivat muutoksia vastustavia ja siis konservatiivisia.⁴³ Siksi kirkkokansan nousua voi pitää kansanliikkeenä uskonnon puolesta, vaikka itse toiminnan loi Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto ja siitä hyötyi liiton ohella kansallinen kokoomuspuolue.

Viitteet

- 1 Nordström, Uno 1922, 1–2. Vp 1923. Ptk I, 70–71.
- 2 Vp 1923. Ptk I, 64–65 ja 98.
- 3 Tamminen, Kalevi 1967, 129–132, 137–138. Kena, Kirsti 1979, 292–293, 301. Reijonen, Mikko 1980, 272–276, Välimäki, Hannu 1994, 228–229.
- 4 Arola, Pauli 2003, 202–203.
- 5 Veikkola, Juhani 1969a, 28–29.

- 6 Veikkola, Juhani 1980, 456–457. Rinta-Tassi, Osmo 1986, 201–202.
- 7 Veikkola, Juhani 1969b, 4–9. Murorinne, Eino 1995, 176–178.
Suomen ensimmäiset kirkkopäivät 15.–17.1.1918. Ptk Kotelo 186. SKSKArk. KA.
- 8 Hjelt, Arthur 1918, passim.
- 9 Valtiollisen toiminnan ei katsottu kuuluvan liiton tehtäviin. “Kuitenkin saattaa tälläkin alalla esiintyä hetkiä, jolloin kristikansan yleinen käsitys on esitettävä.” Erillinen allekirjoittamaton muistio 21.2.1919. Liiton päämääränä nähtiin “edistää kirkon jäsenten kokoomusta ja tukea tätä kirkkoa Suomen kansan uskonnollisessa kasvattamisessa”. Johtokunnan asettaman väliaikaisen valiokunnan ptk 17.1. ja 29.1.1918 sekä 20.3.1919. Valmisteleva komitea 1918. Kotelo 18. Vuosikokouksen ptk 9.1.1919 ja 16.1.1920. Kotelo 15. Hjelt, Arthur 1918, 100. Kotelo 186. SKSKArk. KA.
- 10 Valtuuskunnan ptk 12.1.1921. Kotelo 17. SKSKArk. KA.
- 11 Suomen ensimmäiset kirkkopäivien ptk 15.–17.1.1918. Suomen toisten kirkkopäivien ohjelma ja keskusteluprk Turussa 13.1.–16.1.1920. Kotelo 186. SKSKArk. KA.
- 12 Hallituksen esitys n:o 49, 2–4. Vp 1921. Asiakirjat II.
- 13 Aikaisempi kirjallisuus ohittaa tämän puolen liiton toiminnassa ja korostaa sen eri työmuotoja. Veikkola, Juhani 1969b, Murorinne, Eino 1995.
- 14 Kolmannet suomalaiset kirkkopäivät Viipurissa 10.–12.1.1922. Ptk. Kotelo 187. Kirkkopäiviä koskevat asiakirjat 1922. SKSKArk. KA. Anon. 1922a ja b.
- 15 Puheenjohtajan piispa Jaakko Gummeruksen johtamassa johtokunnan kokouksessa 24.1.1922. kouluneuvos H. Tunkelo alusti kirkkokansan ohjelman tunnetuksi tekemisestä. Asia oli ollut esillä “eräässä yksityisessä piirissä”. Ei paljon erehdyttäne, jos arvellaan, että “yksityiseen piiriin” kuuluivat H. Tunkelon lisäksi ainakin piispa Jaakko Gummerus, professorit Lauri Ingman, A. Hjelt ja Martti Ruuth. Yhteinen tausta, yhteiset intressit ja toimiminen kirkkokansan ohjelman hyväksymisen puolesta yhdistivät. Johtokunnan ptk 24.1.1922. Kotelo 18. SKSKArk. KA.
- 16 Päiväämätön omistettu kiertokirje “Arvoisa---” ja sen jatko “Kiertokirje 2”. Lähetettyjen kirjeiden jäljenteet 1922. Kotelo 36. Piispa Jaakko Gummeruksen poisti päiväämättömässä luonnoksessaan kärkevyyttä, muun muassa lievensi viittauksia valtiollisiin vaaleihin. Kirjeessä kehoitettiin vastaanottajaa paikkakunnallaan kutsumaan kokoon yleisen kirkko- ja kristikansan kokouksen, jossa uskonnonopetuksen asemasta

keskusteltaisiin. "Sen toimeenpanijoiksi ja siinä esiintyviksi alustajiksi tai puhujiksi olisi saatava henkilöitä kaikista puolueista ja niinhyvin pappeja kuin erisäätyisiä maallikoita. Erityisen tärkeä tässä asiassa on kansakoulunopettajain myönteinen vaikutus." Vertaa Gummeruksen käsikirjoitus "Kristikansa tasavallassa; kristitty tasavallan kansalaisena", joka on päivätty 9.4.1922. Piispa Jaakko Gummeruksen kirjoituksia. Kotelo 223. SKSKArk. KA.

- 17 Piispa Jaakko Gummeruksen ja pastori Uno Nordströmin kiertokirje "Arvoisa--" ja päiväämätön luonnos "Mitä näkökohtia olisi esitettävä?" Lähetettyjen kirjeiden jäljenteitä 1922. Kotelo 36. Piispa Jaakko Gummeruksen kirjoituksia. Kotelo 223. SKSKArk. KA.
- 18 Mikael Soinisen kokoelmassa on 28 edistyspuolueen eduskuntaryhmän puheenjohtajalle osoitettua kirjelmää ja pöytäkirjaa, joissa vastustettiin siveysopin ottamista uskonnonopetuksen rinnalle. Coll. 215.14. A.M. Soinisen arkisto. HYK. Ruotsalaisen kansanpuolueen eduskuntaryhmän arkistossa on 26 ruotsinkielistä ja 21 suomenkielistä siveysoppia vastustavaa ja uskonnonopetusta puolustavaa kirjelmää ja pöytäkirjaa. Svenska riksdagsgruppens protokoll 1922. Map 3. SCA. Vrt. Maalaisliiton eduskuntaryhmän ptk 15.2. ja 8.3.1922. KMA. Suomen sosiaalidemokraattisen puolueen eduskuntaryhmän ptk 16.2. ja 9.3.1922 TA. Kansallisen kokoomuspuolueen eduskuntaryhmän ptk 15.2.1922. PTA.
- 19 Luetteloa on tehty sitä mukaa kuin kokoustiedot ovat olleet käsillä. Koneella kirjoitettu luettelo kirkkokansan kokouksista. Kotelo 223. SKSKArk. KA. Vrt. Käsikirjoitukset Coll.215.14. A.M.Soinisen arkisto. HYK. Svenska riksdagsgruppens protokoll 1922 Map 3. SCA.
- 20 Johtokunnan ptk 24.1.1922. Kotelo 18. SKSKArk. KA.
- 21 Esimerkkejä: Kaupunginlääkäri Hannes Heikinheimon postikortti SKSK:lle 18.3.1922, jonka mukaan hän lähetti jäljennöksiä pöytäkirjoista ja pyysi jakamaan niitä Rauman puolen kansanedustajille. Jäljennökset olivat valmiiksi painettuja kokousselostuksia. Rovasti K. Töyrin kirje Simoniemeltä SKSK:lle 6.3.1922, jossa hän arveli, että olisi hyväksi jos kannanotto tulisi eduskunnan tietoon, mutta ei osannut sanoa, kenelle kansanedustajille sitä tarjoaisi, kun ei tiennyt kansanedustaja K. A. Lohen kantaa. Taipalsaaren kansalaiskokouksen ptk 5.3.1922, jossa päätettiin, että maanviljelijät Mikko Kilpiä ja Anton Kilkkinen toimittaisivat kannanotot henkilökohtaisesti eduskuntaan Viipurin läänin läntisen vaalipiirin kansanedustajille. Opettaja Hiskias Hokkasen kirje Lusista 9.3.1922, jonka mukaan pöytäkirjan jäljennökset oli määrä toimittaa eri puolueiden kansanedustajille. Kotelo 223. SKSKArk. KA.

22 Nordström Uno 1922, passim. Lehtinen on tallennettu muun muassa kirjekuoreen "Uskonnonvapautta koskevia papereita". Kirkkopäivät 1922. Kotelo 187. SKSKArk. KA.

23 Nordström, Uno 1922, 1.

24 Tieto vastaa Kangasniemen kirkossa pidetyn tuhathenkisen kokouksen pöytäkirjaa, mutta tämän lisäksi keskusteltiin myös 27 kinkeritilaisuudessa. Niiden osanottajamäärät vaihtelevat kirkonkylän kinkereiden 60 hengestä Harjunmaan, Äkryntaipaleen ja Kaihlamäen kinkereiden 555 henkeen. Vaikka osallistujamäärä, 6045 henkeä, olisikin liian suuri, kokouksia on yksittäisessä seurakunnassa tai kunnassa voinut näköjään olla useampia kuin Nordström mainitsee. Luettelo Kangasniemen kinkereistä. Kangasniemen kirkossa pidetyn kokouksen ptk 5.3.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA. SVT 1924, 25.

Loppi käy hyvin esimerkiksi siitä, että Nordströmin yhteenveto, joka oli laadittu nopeasti taktisia tavoitteita varten, ei anna käsitystä siitä, mitä todellisuudessa yksittäisessä kunnassa tai seurakunnassa tapahtui. Lopelta Nordström kirjasi yhteenvetoonsa opettajayhdistyksen kokouksen ja yhden kirkkokansan kokouksen. Todellisuudessa kokouksia oli kuusi: Opettajayhdistys kokoontui Sajaniemen koululla. Kokouksessa oli puheenjohtajan johtajaopettaja Akseli Airon lisäksi kolme jäsentä. Airo piti koulullaan Sajaniemen koulupiirin äänivaltaisten kirkonystävien kokouksen, johon osallistui 80–90 henkeä. Kokouksia järjestettiin myös muissa koulupiireissä: Joentaustan koululla järjestettiin koulupiirin lasten vanhempien kokous pastori A. Dahlgrenin johdolla, – osanottajia oli 40. Hirvijärven koululla pidettiin piirikokous opettaja Helmi Sievon johdolla, – osanottajia oli 50 henkeä. Pilpalan koululla pidettiin lasten vanhempien kokous opettaja T.J.M. Salorannan johdolla. Osallistujia oli 110. Tämän lisäksi kirkkoherra Arvid Wallenius järjesti jumalanpalveluksen jälkeen Lopen kirkon seurakuntasalissa seurakuntalaisten kokouksen, jossa oli "runsaasti" väkeä pitäjän eri kulmilta. Loppujen lopuksi kirkkoherra kokosi pöytäkirjat ja lähetti ne SKSK:lle. Lopen Opettajayhdistyksen ptk 10.2.1922. Sajaniemen kansakoulupiirin äänivaltaisten kirkonystävien kokouksen ptk 19.2.1922. Akseli Airon päiväämätön kirje SKSK:lle. Joentaustan koulupiirin lasten vanhempien kokouksen ptk 22.2.1922. Hirvijärven koulun piirikokouksen ptk 24.2.1922. Pilpalan koulupiirin lasten vanhempien kokouksen ptk 7.3.1922. Lopen seurakuntalaisten kokouksen ptk 7.3.1922. Kirkkoherra Arvid Walleniuksen saatekirje SKSK:lle 10.4.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA. SVT 1924, 21.

- 25 Esimerkiksi Suomenniemen vanhempain kokouksen ptk 15.5.1921 [1922]. Pöytäkirja on päivätty epähuomiossa edellisen vuoden puolelle. Kotelo 223. SKSKArk. KA.
- 26 Viipurin kirkkopäivillä oli eri herätysliikkeiden kokoontumisia, ja joidenkin kirkkokansan kokouksien pöytäkirjoissa mainittiin, että osallistujat edustivat eri uskonnollisia piirejä. Kolmannet suomalaiset kirkkopäivät Viipurissa 10.–12.1.1922. Ohjelma. Kotelo 187. Esimerkiksi Sievin Kirkkokansan kokouksen ptk 12.2.1922 ja Loimaan kirkkokansan kokouksen ptk 19.2.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA.
- 27 Ohjeita lähetettiin paikallisseurakuntien kirkkoherroille, papistolle, kansakoulunopettajille jne. Piispa Jaakko Gummeruksen kirje pastori Uno Nordströmille 23.2.1922. Saapuneet kirjeet. Kotelo 41. SKSKArk. KA.
- 28 Esimerkiksi Ilomantsin luterilaisen seurakunnan kirkossa pidetyn kirkkokansan kokouksen ptk 5.3.1922. Simon pitäjän Simon kylässä J. Hanhivaaran talossa pidetyn kristikansan kokouksen ptk 5.3.1922. Tuusniemen ison pappilan tuvassa pidetyn kirkkokansan kokouksen ptk 28.2.1922. Pornaisten Halkian kansakoululla pidetyn kirkkokansan kokouksen ptk 26.2.1922. Parikkalan NKY:n talolla pidetyn kansalaiskokouksen ptk 5.3.1922. Humppilan kunnanhuoneella 19.2.1922 pidetyn kirkkokansan kokouksen ptk 19.2.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA.
- 29 Hankasalmen kansalaiskokouksen ptk 5.3.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA.
- 30 Hattulan kirkkokansan kokoukseen osallistui vain 150 henkeä, mutta nimilistoilla kerättiin 1 729 nimeä, jotka edustivat kaikkia maalaisyh-teiskunnan kerroksia. Seurakunnassa oli kirkkoherran ilmoituksen mukaan 3 000 yli 16-vuotiasta jäsentä. Hattulan kirkkokansan kokouksen ptk 5.3.1922. Kirkkoherra J. Westerlundin saatekirje SKSK:lle 18.3.1922 ja seurakunnasta kootut nimilistat. Sauvon kirkkoherran J. W. Wartiaisen saatekirje SKSK:lle 6.3.1922 ja 16 keräyslistaa, joissa oli yhteensä 953 nimeä. Kotelo 223. SKSKArk. KA. Houtskarissa koottiin 725 nimeä. Till svenska--- från Houtskärs församling. Svenska riksdagsgruppens protokoll. Map 3. SCA.
- 31 Poikkeuksen muodosti Rauma, jossa ilmoitettiin olleen 2 000 osallistujaa. Esimerkiksi Turusta kokouksiin osallistui "satoja", mutta kun Turun Kaupunkilähetyksen huoneistossa pidettyyn osallistui 250 henkeä ja Turun NMKY:n poikaviikon yhteydessä pidettyyn keskustelutilaisuuteen 100 henkeä, ei tämä Turun kokoisessa kaupungissa ollut paljon maaseudun kokouksiin verrattuna. Lehtinen "Rauman seurakuntien

kirkkokansa ilmaissut kantansa” s.a et l. Turun suomalaisten seurakuntien Turun Kaupunkilähetyksessä pidetyn keskustelutilaisuuden ptk 21. 2.1922. Turun NMKY:ssä pidetyn keskustelutilaisuuden ptk 17.2.1922. Kotelo 223. SKSKArk. KA.

- 32 Veikkola, Juhani 1980, 365–381, 463 ja 468–473.
- 33 Tämä pätee sekä SKSK:n johdon että ympärillä maaseutua esitettyjen kansalaisyhteisöiden kannanottoihin. Helsinkiin toimitetuissa pöytäkirjoissa ja kirjeissä ilmaistaan ilo ja hämmästyks siitä, että mukana oli myös kirkkoon myönteisesti suhtautuvia sosialidemokraatteja. Kriittisesti asennoituihin sosialisteihin suhtauduttiin epäluuloisesti. Esimerkiksi “Kristikansa tasavallassa; kristitty tasavallan kansalaisena”. Piispa Jaakko Gummeruksen kirjoituksia. Kirkkoherran apulainen Hj. Kahilan kirje SKSK:n toimintavaliokunnalle 8.3.1922 Ykspäässä (Viipurin mlk.) pidetyn kristikansan kokouksen ptk 26.2.1922. Vimpeissä pidetyn kirkkokansan kokouksen ptk 12.2.1922. Kotelo 223. Kapalainen Antti E. Raunion kirje SKSK:n toimintavaliokunnalle 2.5.1922. Kotelo 41. SKSKArk. KA.
- 34 Tämä ilmenee muun muassa siinä, että Kristillisen sanomalehtitoimiston tarjoamien kirjoitusten määrä väheni vuodesta 1921, vaikka asia oli ajankohtainen. Kansalaisyhteisöön panostettiin nyt enemmän kuin puolustautumiseen sanomalehdissä. SKSK:n johtokunnan ptk 30.3. 1921. Kotelo 18. Sanomalehdille lähetetyt kirjoitukset 1919–1922. Kotelo 163. SKSKArk. KA.
- 35 Vp 1923. Ptk I, 64–65 ja 69.
- 36 Esimerkiksi Uino, Ari 1994, 403.
- 37 Kirkkoherra Paavo Virkkusen kirje pastori Uno Nordtrömille 6.4.1922. Saapuneet kirjeet. Kotelo 41. SKSKArk. KA.
- 38 Uino, Ari 1994, 380. Borg, Olavi 1965, 181. Kokoomuksen puoluekokouksessa kirkkoherra Erkki Kaila alusti uskonnon asemasta. Kansallisen kokoomuspuolueen puoluekokouksen ptk alustuksineen 23.–24.4. 1922. PTA. Uuden Suomen artikkeleita kirjoittivat puolueen keskeiset pappiskansanedustajat. Esimerkiksi L[auri] I[ngman], Kirkkokansa ja vaalit 30.6.1922 Uusi Suomi 146/1922, 5. Kiertokirje “Arvoisa kansanedustajaehdokas” ja “Aktionitoimikunnan puolesta—” 30.5.1922. “Vaaliviikko on käsillä” 26.6.1922. Anon. [1922c]. Seurakunnille lähetettyjen kiertokirjeiden jäljennöksiä. Kotelo 37. SKSKArk. KA.
- 39 Virkkunen, Paavo 1954, 183.
- 40 Esimerkiksi Vp 1922. Ptk I, 834–838. Gummerus, Jaakko 1922, 13–14, 16, 18–19.
- 41 Jutikkala, Eino 1959, 72. Heikkilä, Markku 1979, 165.

- 42 Kirkollisen aktiivisuuden vähenemisestä Hämeessä: Kortekangas, Paavo 1967, 206–211.
- 43 Alapuro, Risto & Stenius, Henrik 1987, 50–51. Kortekangas, Paavo 1967, 209.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Helsingin yliopiston kirjasto (HYK), Helsinki

A. M. Soinisen arkisto

Käsikirjoitukset Coll. 215.14

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suomen Kirkon Seurakuntatoiminnan Keskusliiton arkisto (SKSKArk)

Vuosikokoukset Kotelo 15 Ca 1

Valtuuskunnan pöytäkirjat 1919–1922 Kotelo 17 Cb 1

Johtokunnan pöytäkirjat Kotelo 18 Cc1

Lähetettyjen kirjeiden jäljenteet 1919–1922. Kotelo 36 Df 1

Seurakunnille lähetettyjen kiertokirjeiden jäljenteet 1919–1922 Kotelo 37. Dg 1

Saapuneet kirjeet 1919–1922 Kotelo 41 Ea 1

Kirkkopäiviä koskevat asiakirjat 1918–1922 Kotelot 186–187 Ha 1–2

Sanomalehdille lähetetyt kirjoitukset 1919–1922 Kotelo 163 Hda 1

Piispa Jaakko Gummeruksen konsepteja ja seurakuntien lausuntoja uskonnonopetuksesta 1920–1922 Kotelo 223 Hk 1

Keskustan ja Maaseudun Arkisto (KMA), Helsinki

Maalaisliitto

Eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1922

Porvarillisen Työn Arkisto (PTA), Helsinki

Kansallisen kokoomuspuolueen arkisto

Eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1922

Puoluekokouksen pöytäkirjat 1922

Svenska Centralarkivet (SCA), Helsingfors

Svenska folkpartiet

Svenska riksdagsgruppens protokoll 1922

Työväen Arkisto

Suomen sosialidemokraattinen puolue

Eduskuntaryhmän pöytäkirjat 1922

Painetut lähteet

Valtiopäiväasiakirjat

Valtiopäivät 1921. Asiakirjat II. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Valtiopäivät 1922. Pöytäkirjat I. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Valtiopäivät 1923. Pöytäkirjat I. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Muut painetut lähteet

Borg, Olavi. 1965. Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964. Poliittikan tutkimuksia 7. Porvoo: WSOY.

Gummerus, Jaakko. 1922. Kirkko kansamme elävöittäjänä. Teoksessa: Elävä kirkko. Esitelmiä, puheita ja alustuksia kolmansilla suomalaisilla kirkkopäivillä Viipurissa tammikuun 10.–12. päivänä 1922. Porvoo: WSOY. 11–23.

Hjelt, Arthur. 1918. Yhdistyksistä kirkon ja seurakunnan toimieliminä. Teoksessa: Suomen ensimmäiset kirkkopäivät Helsingissä 15.–17.1. 1918. Helsinki: SKS:n kirjapaino, 105–108.

Kirkkokansan ohjelma. 1922. Helsinki: SKS:n kirjapaino.

Onko kristinuskon opetus poistettava koulusta. 1922. Turku: Uuden Auran kirjapaino.

Nordström, Uno 1922. Kirkkokansa ja pakollinen yleinen siweysopin opetus. Yleiskatsaus kirkkokansan ja opettajayhdistysten kokouksiin, pidetty talwella 1922. Helsinki: [SKSK].

STV 1924. Suomen tilastollinen vuosikirja 1924. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Waalikehoitus Suomen kristikansalle. [1922]. s.l. : SKS:n kirjapaino.

Virkkunen, Paavo 1954. Itsenäisen Suomen alkuvuosikymmeniltä. Elettyä ja ajateltua. Helsinki: Otava.

Kirjallisuus

Alapuro, Risto & Stenius, Henrik. 1987. Kansanliikkeet loivat kansakunnan. Teoksessa: Alapuro, Risto. Toim. Kansa liikkeessä. Vaasa: Kirjayhtymä, 8–52.

Arola, Pauli. 2003. Tavoitteena kunnan kansalainen. Koulun kansalaiskasvatuksen päämäärät eduskunnan keskusteluissa 1917–1924. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia 191. Yliopistopaino. Helsinki.

- Heikkilä, Markku. 1979. Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suomessa. Virallisen jäsenorganisaation kehitys 1900-luvun alusta toiseen maailmansotaan. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 112. SKHS. Helsinki.
- Jutikkala, Eino. Toim. 1959. Suomen historian kartasto. 2. p. WSOY. Porvoo.
- Kena, Kirsti. 1979. Kirkon asema ja asenteiden muodostuminen itsenäisessä Suomessa 1918–1922. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 110. SKHS. Helsinki.
- Kortekangas, Paavo. 1967. Kirkko murroksen vuosina 1899–1917. WSOY. Porvoo.
- Murtorinne, Eino. 1995. Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990. WSOY. Porvoo.
- Tamminen, Kalevi. 1967. Kansakoulun uskonnon opetussuunnitelma vuosina 1912–1939. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 75. SKHS. Forssa.
- Reijonen, Mikko. 1980. Uskonnonvapauden toteuttaminen Suomessa vuosina 1917–1922. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 119. SKHS. Mikkeli.
- Rinta-Tassi, Osmo. 1986. Kansanvaltuuskunta punaisen Suomen hallituksenä. Punaisen Suomen historia 1918. Opetusministeriö ja Valtion painatuskeskus. Helsinki.
- Uino, Ari. 1994. Kansallinen kokoomus 1918–1929. Teoksessa: Leino-Kaukiainen, Pirkko & Uino, Ari 1994. Suomalaiskansallinen kokoomus. Suomalaisen Puolueen ja Kansallisen Kokoomuspuolueen historia vuoteen 1929. Suomen Kansalliskirja. Vammala. 255–629.
- Veikkola, Juhani 1969a. Teologinen lauantaiseura kirkon puolustajana suurlakon jälkeisenä aikana 1905–1914. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 79. SKHS. Vammala.
- Veikkola, Juhani 1969b. Viisi vuosikymmentä kirkollista pioneerityötä. Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto vuosina 1919–1968. [SKSK]. Vammala.
- Veikkola, Juhani 1980. Nuorkirkollisen suuntauksen muodostuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 118. SKHS. Loimaa.

Välimäki, Hannu 1994. Lauri Ingman kirkkopoliitikkona. Suomen Kirkko-
historiallisen Seuran toimituksia 166. SKHS. Jyväskylä.

Sanomalehdet

Uusi Suomi